

ISTORINĖS SOCIOLINGVISTIKOS
LINK: SAVAITRAŠTIS APŽVALGA
(1935–1940) IR LIETUVOS
ŽYDŲ TAPATYBĖS
POKYČIAI © *Anna Verschik*

ĮVADAS

Sudėtingi Rytų Europos žydų sociokultūriniai ir lingvistiniai profiliai tarpukariu nėra nauja tema. Kontroversija tarp jidišistų ir hebrajistų, skirtingų žydų modernizacijos ideologijų bei koncepcijų tarpusavio kova, laipsniškas tradicinės žydų dvikalbystės (t. y. griežto pasidalijimo tarp hebrajų – „aukštosios“ kanoninių tekstų, komentarų, mokslo, liturgijos ir kt. kalbos, ir jidiš – „žemosios“ šnekamosios kalbos) nykimas ir kitos panašios temos buvo dažnai aptariamose mokslinėje literatūroje¹. Tačiau iki šiol sociolingvistai šią temą nagrinėjo iš makrosociologinės lingvistikos perspektyvos, tai yra jų tyrimai rėmėsi daugiau ar mažiau bendrais visuomenės procesais ir bendra kalbos kaita labiau nei natūralia kalbine informacija². Konkrečiu Latvijos, Lietuvos ir Estijos žydų atveju dažniausiai literatūra žydų kalbomis yra labiau senų jidišistų ir hebrajistų debatų tąsa ar buvusių pedagogų atsiminimai³. Nors tokia literatūra neabejotinai teikia žavių detalių, anksčiau nežinotų faktų, statistinių duomenų ir asmeninių istorijų, dėl įvairių priežasčių ją reikėtų vertinti kritiškai.

Istorikai žydų kalbas ir kalbinius debatus suvokia veikiau kaip smulkia didesnio socialinio kultūrinio ir socialinio demografinio poveikio dalį.

Šios prieigos nėra neprobleminės. Pirma, dažnai iškyla praktinė kalbinių įgūdžių problema: tie, kurie gerai išmano jidiš ir hebrajų kalbas, retai naudoja šaltinius latvių, lietuvių ir estų kalbomis; kita vertus, mokslininkai, kurie neturi su pagrindinėmis Baltijos šalių kalbomis susijusių sunkumų, nėra jidiš ir hebrajų kalbų specialistai. Mano nuomone, tai neišvengiamai sukuria redukcionistinę žydų daugiakalbiškumo Baltijos šalyse vaizdą.

¹ Ber Kerler D.-B. On the politics of Yiddish / Ed. D.-B. Kerler. The Politics of Yiddish. London, 1998, p. 1–8; Sociology of Yiddish // International Journal of the Sociology of Language / Ed. J. Fishman. Berlin–New York, 1980, no. 24; Fishman J. Yiddish: Turning to life. Amsterdam, 1991.

² Pavyzdžiui, Jošua Fišmano jidiš ir žydų kalbų tyrimai yra makrosociolingvistinės prieigos pavyzdys.

³ Žr.: Verschik A. Long live the English College! An episode from the history of Jewish education in Estonia // East European Jewish Affairs. Abingdon, 2003, vol. 31 (1), p. 41–42.

Antra, makrosociolingvistika, istorijos ir politikos mokslų tyrimai dažnai linke būti šališki vienos kalbos atžvilgiu: arba yra duodama suprasti, jog vienkaltystė yra įprastas reiškinys be ypatingų požymių, o daugkalbystė reikalauja paaiškinimo; arba aiškinama, kad skirtingos kalbos turi skirtingas funkcijas ir tik viena kalba reikalinga konkrečiai funkcijai tas kalbas vartojančioje bendruomenėje. Kitoje vienkaltaiškai šališkos prieigos versijoje daugiakalbiškumas yra implicistiškai suvokiamas kaip tradicinis etapas kelyje į vienkaltystę. Taip pat tariama, kad asmuo turi vieną aiškiai apibrėžiamą gimtąją kalbą. Vis dėlto, kaip parodė šiuolaikiniai mikrosociolingvistiniai daugiakalbiškumo tyrinėjimai, daugiakalbiškumas yra normalus ir iš tikrųjų pagal dažnumą įprastesnis nei vienkaltaiškumas; negana to, ribos tarp jų ne visada objektyviai išmatuojamos, t. y. kalbėtojų, paplitusios kalbos politikos, diskursų ir ideologijų jos yra kuriamos, ištrinamos, perkuriamos, ginčijamos ir t. t.⁴ Kaip daugeliu pavyzdžių parodė žinoma sociolingvistė Tove Skutnabb-Kangas, siekiant nustatyti asmens gimtąją kalbą gali būti pasitelkti įvairūs kriterijai (vidinis tapatinimasis, išorinis tapatinimasis, kilmė, įgudimas, vartojimo dažnumas)⁵. Taigi, faktas, jog apie 80 žydų, 1922 metais atliekant visuotinį Estijos gyventojų surašymą, savo gimtąją kalbą nurodė hebrajų, negali būti paaiškintas vien kalbiniu įgudimu ar kilme: tai buvo išimtinai vidinė šių žmonių tapatybė⁶; Estijoje vargiai egzistavo hebrajiškai kalbanti bendruomenė ir jokių būdu hebrajų nebuvo kieno nors pirmoji kalba. Kiek tai susiję su hebrajistų ir jidišistų ginču, vienos gimtosios kalbos (kaip byloja jidišistai) ar vienos nacionalinės kalbos (kaip byloja hebrajistai) priėmimas skatino tokią situaciją, kurioje nebuvo laimėtojų⁷.

Vienakaltaiškai šališkuose tyrimuose kalbos vertinamos kaip savarankiškos esybės, turinčios aiškias ribas. Tai implicistiškai susiję su struktūralistiniu požiūriu, kad bet kuris lingvistinis elementas gali būti priskirtas konkrečiam kalbos variantui. Kontrapavyzdžių šiems tvirtinimams galėtų suteikti jidiš kalbos variantų įvairovė Estijoje bei, manoma, kai kuriuose Latvijos regionuose (Kurše) – ten

⁴ Esminė sociopsichologinės ir struktūralistinės prieigos prie daugkalbystės ir daugiakalbių kritika. Žr.: Pavlenko A. Poststructuralist approaches to the study of social factors in second language learning and use // Portraits of the L2 use / Ed. V. Cook. Clevedon, 2002, p. 277–302.

⁵ Skutnabb-Kangas T. Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights. London, 2000, p. 105–138.

⁶ Įdomu, jog dabartinėje karaimų bendruomenėje situacija tokia pati: vienetai kalba karaimų kalba, tačiau vadina ją gimtąją.

⁷ Gana įdomu, jog žydų trikalbystės modelis (jidiš – gimtoji kalba, šalies, kurioje gyvenama, kalba, hebrajų – tradicinė kalba) buvo pasiūlytas Simono Dubnovo kaip integrali jo autonomijos ideologijos dalis. S. Dubnovą galima vadinti nuosaikiu jidišistu. Vis dėlto *Zeitgeist* buvo tokia, kad ši idėja daugumos buvo ryžtingai atmesta ir išjuokta, tarp jų ir Chaimo Nachmano Bialiko (Žr. Vershik A. Yiddish in Estonia: past and present // Journal of Baltic Studies. Abingdon, 1999, 30 (2), p. 122.

leksika ir fonetika turėjo gerokai daugiau panašumų su vietos Baltijos vokiečių kalbos variacijomis nei su kuria kita jidiš kalbos variacija regione; tokiu atveju konkretaus leksinio elemento ar kalbos arealo priskyrimas jidiš ar (Baltijos) vokiečių kalbai gali būti problemiškas (ir, šiuolaikinės kontaktinės lingvistikos požiūriu, net nereikalingas).

Trečia, žydų igūdžiai vartoti ne žydų kalbas, t. y. naujo tipo žydų daugiakalbiškumo Baltijos šalyse atsiradimas vietoj buvusios diglosijos ar triglosijos (hebrajų ir jidiš ar aramėjų, hebrajų ir jidiš), nebuvo detaliau aptartas literatūroje. Įvairūs autoriai mini faktą, kad Lietuvos žydai mokėjo lietuviškai; vis dėlto jų piešiamas paveikslas yra gana statiškas⁸. Ką igudimo ir vartojimo prožiūriu reiškė lietuvių kalbos mokėjimas, t. y. kaip dažnai ir su kuo buvo kalbama lietuviškai? Yra požiūrių, rodančių, jog kai kuriais atvejais lietuvių kalba buvo vartojama vidaus bendravime (tai bus aptarta vėliau). Kiek gausi buvo žydų bendruomenės dalis, kuri įvaldė lietuvių kalbą ir per trumpą laiką itin gerai ją išmoko? Žinant, jog dvikalbystė anksčiau vienakalbe buvusioje bendruomenėje veda prie šios sąveikos paskatinto kalbos pasikeitimo, būtų logiška klausti, koks buvo tarpkalbinės įtakos pobūdis. Pavyzdžiui, ar buvo lietuvių kalbos etninis variantas, vartojamas tik žydų (t. y. etnolektas)? Labai tikėtina, jog toks etnolektas egzistavo; vis dėlto atkreiptinas dėmesys, kad nebūtinai visi žydai buvo tokio etnolekto vartotojai. Apibendrinant reikia turėti omenyje, kad dvikalbis asmuo nėra dviejų vienakalbių suma ir kad tas pats žmogus gali priklausyti kelioms kalbinėms bendruomenėms.

Ketvirta, yra linkstama pamiršti, kad grupės, tapatybės, kalbos normos ir lingvistinė intuicija savo esme yra dinamiškos. Žydų istoriografijoje dažnai vartojami tokie terminai kaip „asimiliacija“ ir „akultūracija“; jie net tapo visuotiniai. Parodant žydų tapatybių sudėtingumą ir įvairių jų atmainų konfliktus, kiekviena atvejo analizė reikalauja atskiros šių sąvokų apibrėžimo (t. y. kas tiksliai nusakoma šia sąvoka konkretaus tyrimo kontekste). Jei, sakykime, rusiškai kalbantys žydai prarado ryšius su žydų tradicijomis ir nutolo nuo jidiš kalbos, ar jie yra asimiliuoti? Ar galėtų jie kaip individai būti vadinami rusais? O kaip grupė? Atsakymai į šiuos klausimus negali būti tik „taip“ arba „ne“.

Kol tarplingvistinė įtaka ir galimo lietuvių kalbos etninio varianto (etnolekto) atsiradimas žydų bendruomenėje lieka už šio straipsnio ribų, jo tikslas yra labiau niuansuota prieiga prie Lietuvos žydų vartotų kalbų XX amžiuje, pirmosios Lietuvos nepriklausomybės metais (1918–1940). Žinoma, tiek lietuvių, tiek jidiš kalbų lingvistai tuo metu nesidomėjo daugkalbyste; kalbos projektuotojai ir lingvistai

⁸ *Atamukas S.* Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX amžiaus pabaigos. Vilnius, p. 148–149; *Mendelsohn E.* The Jews of East Central Europe between the world wars. Bloomington, 1983, p. 234–235.

stengėsi skatinti „grynąsias“ normines kalbas ir jų vartojimą. Taigi nenuostabu, kad trūksta šnekamosios kalbos duomenų. Vis dėlto atidesnis žvilgsnis į kitokius šaltinius, tokius kaip savaitraštis *Apžvalga* (1935–1940), leidžia atlikti bent patenkinamą socioligvistinę rekonstrukciją.

Nors *Apžvalga* nebuvo nei pirmasis, nei vienintelis bandymas leisti žydų periodinį leidinį lietuvių kalba, lyginant su kitais jis buvo daug reikšmingesnis, nes sugebėjo pritraukti tiek žydų, tiek lietuvių skaitytojus ir įsitvirtinti to meto visuomenės informavimo priemonių aplinkoje. To negalima pasakyti apie *Mūsų žodį / Mūsų garsą* (1924–1925)⁹ – trumpai gyvavusį žydų periodinį leidinį lietuvių kalba, kuris pasirodė kaip sionistinio, jidiš kalba leisto laikraščio *Di Jidiše štime* (jid. *Žydų balsas*, 1919–1940) priedas. Akivaizdus skirtumas tarp šių dviejų leidinių buvo tai, kad *Mūsų garsas* buvo sionistinis periodinis leidinys, o *Apžvalga* pasirinko visa apimančią vidurio kelią (apie tai plačiau poskyryje „*Apžvalga*: tikslas ir uždaviniai“).

ISTORINĖ SOCIOLINGVISTIKA

Istorinė socioligvistika kaip disciplina yra palyginti jauna. Dažniausia socioligvistai domisi dabartine kalbine situacija bei šnekamosios kalbos duomenimis, kurių jie gauna iš savo informantų. Vis dėlto tvirtinama, jog kalbos variantai ir jų kaita turi būti tyrinėjami istoriniame kontekste (nors visiškai rekonstruoti praeities ryšius gali būti neįmanoma)¹⁰.

Novatoriški istorinės sociolingvistikos tyrimai susitelkia prie sociolingvistinių kalbos istorijos perspektyvų¹¹. Siūlyčiau platesnį požiūrį į istorinę sociolingvistiką: ji apima ne tik kalbos variantų vartojimą ir kaitą praeityje (= istorinė variacionistinė sociolingvistika), bet taip pat kalbinio repertuaro ir kalbos vartotojų sociolingvistinio profilio analizę. Metodologiškai ne visada aišku, kaip atskirti sinchronišką ir diachronišką tyrimą. Vis dėlto mūsų atveju aptariama sociolingvistinė situacija yra aiškiai diachroniška, nes įprastą jos raidą netikėtai pertraukė Sovietų Sąjungos ir nacių okupacijos. Per holokaustą žydų bendruomenė buvo visiškai sunaikinta, o Sovietų Sąjungos įvykdyta Lietuvos okupacija ir aneksija sukėlė masinę gyventojų (tiek lietuvių, tiek žydų) dislokaciją, kuri neabejotinai paveikė bendrą kalbinę Lietuvos situaciją.

⁹ Du leidinio numeriai pasirodė pavadinimu *Mūsų žodis* (1924 m. sausio 22 d. ir vasario 7 d.). Po to jis buvo pavadintas *Mūsų garsas*.

¹⁰ Thomason S. On unpredictability of contact effects // *Estudios de Sociolinguística*, 2000, vol. 1 (1), p. 173–182.

¹¹ Pz.: Nevalainen T., Raumolin-Brumberg H. *Historical sociolinguistics*. London, 2003; taip pat: Historical Sociolinguistics Network (HiSoN). Prieiga internetu: <http://www.philhist.uni-augsburg.de/hison/> (žiūrėta 2009-07-12).

Šiuo atveju istorinėje sociolingvistikoje praverstų mažiausiai dviejų tipų šaltiniai: 1) asmeniškai papasakota informacija, lingvistinės biografijos, pasakojimai, atsiminimai ir dienoraščiai apie kalbas ir jų mokymąsi¹² ir 2) spauda bei rašytiniai šaltiniai, apimančys mokslininką dominantį laikotarpį. Žinoma, asmeniškai papasakota informacija, lingvistinės biografijos yra savaime vertingos, tačiau jas reikėtų vertinti atsargiai; tą patį galima pasakyti ir apie antrąjį šaltinių tipą, nes mokslininkui privalu vengti (konkuruojančių) diskursų apie tuo metu dominavusias kalbas.

Kalbant apie Lietuvos žydus ir jų sociolingvistinius profilius reikia pasitelkti lyginamąją perspektyvą, apimančią visą Baltijos regioną. Neužtenka vien aptarti Lietuvos raidą. Susidaryti visą vaizdą galima tik platesniame Pabaltijo kontekste.

LIETUVOS ŽYDŲ ĮVAIRUMAS

Garsus mokslininkas, plačiai rašęs apie Rytų Europos žydus tarpukariu, Ezra Mendelsonas pateikė to meto žydų bendruomenės analizę. Žvelgdamas į įvairias sociokultūrinės ypatybes, tokias kaip socioekonominis profilis, prisirišimas prie tradicinio judaizmo, savotiškos žydų tapatybės (t. y. etniškumas, denominacija ar kita), atitrūkimas nuo jidiš ar jo nebuvimas, jis pabrėžė svarbius skirtingų žydų bendruomenių požymius, atkreipė dėmesį į akultūracijos (suprantamos kaip „dominuojančiai visuomenei būdingų išorinių bruožų, pirmiausia kalbos, priėmimo“) ir asimiliacijos (suprantamos kaip „žydų pastangos perimti daugumos tautinę tapatybę <...> ar visiškai atsisakyti savo žydiškos tapatybės“) procesų skirtumus¹³. Kaip jau minėta anksčiau, žvelgiant iš (mikro-)sociolingvistinės perspektyvos, šios dvi sąvokos (akultūracija ir asimiliacija) nėra pakankamai aiškios. Bent jau viena tokio neaiškumo priežasčių yra suvokimas, jog pakeitus kalbą kultūra automatiškai nepakeičiama. Ir net jei kultūros pakeitimas yra tikslas, galutinis rezultatas kai kuriais atžvilgiais vis tiek gali skirtis nuo dominuojančios kultūros¹⁴. Vis dėlto mums

¹² *Franceschini R.* Unfocussed language Acquisition? The Presentation of Linguistic situation in Biographical Narration in Forum: Qualitative Social Research 4 (3). Prieiga internetu: <http://www.qualitative-research.net/fqs> (žiūrėta: 2009-07-12); *Verschik A.* Linguistic biographies of Yiddish-speakers in Estonia // *Folklore*, 2002, no. 20, p. 38–52. Prieiga internetu: <http://www.folklore.ee/folklore/vol20/yiddish.pdf> (žiūrėta 2009-07-14).

¹³ *Mendelsohn E.* The Jews of East Central Europe, p. 2.

¹⁴ Kitas sudėtingumas kyla iš termino „tautinė tapatybė“, kurį vartoja E. Mendelsonas. Manytina, jog jis turėjo omenyje etniškumą (rusiškai *национальность*, lietuviškai *tautybė*), o ne nacionalinę tapatybę arba pilietybę. Reikia pažymėti, kad Vakarų Europoje „tautybė“ (*nationality*) apibūdina nacionalinę tapatybę, o etniškumas (*ethnicity*) mažai aptariama (dėl istorinių aplinkybių to negalima padaryti šiuo atveju). Žydai Lenkijoje, Lietuvoje ir kitose Rytų

svarbu, kad savo tyrime E. Mendelsonas atsižvelgė į įvairius socialinius ekonominius veiksnius ir į tai, ką sociolingvistas pavadintų kalbos pozicijomis.

Bendrais bruožais kalbant, egzistavo Vakarų Europos, Rytų Europos ir tarpinis, arba mišrus, žydų bendruomenės tipai. Vakarų Europos bendruomenėse žydai priklausė aukštesnei vidurinei klasei, kalbėjo dominuojančia kalba ir buvo prisirišę prie kokios nors (modernios) judaizmo atmainos (reformuoto judaizmo ar kt.) arba atmetė bet kokius ryšius su žydiškumu. Jie dažnai prisipažino esantys „Mozės tikėjimo vokiečiais, prancūzais ir kt.“ Rytų Europos bendruomenės charakterizuoja ekonominis atsilikimas bei tradicinės gyvenamos išsaugojimas. Čia žydai kalbėjo jidiš kalba (dažnai tik ja vienintele) ir priklausė žemesniajai vidurinei klasei: amatininkams, smulkiems prekeiviams, atsitiktiniams uždarbiautojams, parduotuvių savininkams. Žydiškas išsilavinimas ir rabinistinis mokymas išlaikė svarbiausią vietą bendruomenėje. Tarpinis, arba mišrus, tipas apėmė sąlyginę sekuliarizaciją ir pasitraukimą nuo tradicinio gyvenimo būdo, kartu ir nuo rabinų įtakos, bet, kita vertus, tapatinosi su žydais / žydų tauta ir hebrajų / jidiš kalba kaip etninės tapatybės simboliu. Šis tipas, būdingas Estijai ir Kuršui Latvijoje, yra ypač reikšmingas lyginamojoje perspektyvoje¹⁵.

Bet svarbiau už klasifikaciją yra tai, kad Rytų ar Vidurio Europos valstybės kartais tapdavo kelių tipų žydų bendruomenių namais. Be to, daug reikšmės turėjo visos teritorijos gyventojų etninė sudėtis, t. y. ar žydai buvo vienintelė didelė mažuma regione / valstybėje, ar / ir kitos kultūriškai ir ekonomiškai dominuojančios etninės grupės buvo gausios. Latvijoje egzistavo Rytų Europos tipo žydai Latgaloje ir mišraus tipo Kurše (kalbant apie Rygą, kuri buvo didesnis miestietiškas centras, joje susimaišė keletas tipų); Lenkijoje būta trijų tipų bendruomenių ir taip toliau. Taigi, griežtai kalbant, E. Mendelsonas teigė, kad nėra tokio dalyko kaip „Lenkijos žydai“ ar „Latvijos žydai“¹⁶. Estijos žydija buvo vienalytė ir priklausė išimtinai mišriam tipui. O štai nepriklausomybės priešaušryje Lietuvoje buvo vien Rytų Europos tipo bendruomenė¹⁷ ir dėl šios priežasties, kalbant apie laikotarpį iki nepriklausomybės ir ankstyvosios nepriklausomybės laikotarpį, įmanu vartoti Lietuvos žydų sąvoką.

Vis dėlto galima klausti, ar sociokultūrinis Lietuvos žydų profilis išliko toks pat per visą Lietuvos nepriklausomybės laikotarpį iki Sovietų Sąjungos įvykdy-

Europos valstybėse buvo šių valstybių tautiečiai (t. y. piliečiai). Vargu ar žydų buvimas piliečiais kėlė problemų jų vidinei ar išorinei identifikacijai; greičiau klausimas buvo jų priartėjimas / priėmimas dominuojančios kalbos/kultūros/tapatybės.

¹⁵ *Mendelsohn E.* The Jews of East Central Europe, p. 7.

¹⁶ Ten pat, p. 17–18.

¹⁷ Ten pat, p. 215.

tos okupacijos. Pateikus gerai žinomus faktus apie žydų politikos (ypač sionizmo) konsolidaciją Lietuvoje¹⁸, stulbinamai greitą žydų mokyklų vystymąsi (jidiš vidurinė, sekuliari hebrajų vidurinė *Tarbut* ir tradicinė hebrajų vidurinė mokykla *Yavne*) ir augantį lietuvių kalbos ir kultūros pažinimą, atsakymas, ko gero, būtų „ne“. Šiai diskusijai aktualu tai, kad greičiausiai Lietuvos žydija tapo ne tokia vienalytė bent jau tiek, kiek tai susiję su jos socioligvistiniu repertuaru, kalbos pozicija ir kalbiniu elgesiu.

Iki nepriklausomybės Lietuvos žydų bendruomenės išlaikė daugiau ar mažiau tradicinę gyvenseną, kuriai būdinga vidinė žydų diglosija (hebrajų – aukštoji mokymosi, liturgijos, mokslinių tekstų kalba, ir jidiš – šnekamoji kalba). Kol hebrajų kalbos mokėjimo lygis skyrėsi pagal lytį, užsiėmimą, žydiško išsimokslinimo lygį ir išitraukimą į tradicinį mokymą, jidiš visiems buvo pirmoji kalba. Kalbant apie ne žydų kalbas, šiuo atveju lietuvių kalbą, įgūdžiai priklausė nuo individualių kiekvieno asmens poreikių. Kai kurie turėjo darbinių regiono kalbų įgūdžių, o kai kam tos kalbos visai nereikėjo. Vietovėse, kur žydai sudarė nemažą gyventojų dalį ar susibūrė į tam tikras profesines grupes, lietuviai kalbėjo jidiš tiek, kiek tai buvo privalu kasdienei ir profesinei integracijai¹⁹.

Nors rusų kalba, kaip aukštosios modernios kultūros, apšvietos ir sekuliarizmo kalba, paplito tarp miesto žydų (ypač Vilniaus), tai neturėtų būti klaidingai suprantama kaip visuotinė tendencija, nors daugeliui paprastų lietuvių lyginimas „žydai = kalbantys rusiškai“ iš dalies tapo aksioma. Dauguma žydų ir toliau kalbėjo jidiš kalba. Aptarsiu šį klausimą kitame poskyryje.

Kaimyninėse Latvijoje ir Estijoje estiškai ir latviškai kalbantis miestų protoelitas egzistavo jau XIX amžiuje, ko nebuvo Lietuvoje. Lietuviškai kalbantys žmonės sudarė didžiąją dalį kaimo gyventojų. Urbanizacijos tempas buvo lėtesnis nei Latvijoje ir Estijoje. Sunorminimas ir kodifikacija to, kas turėjo tapti bendru lietuviškumu, sparčiai progresavo XX amžiaus pradžioje ir per labai trumpą laiką pereita nuo ikimodernios prie modernios kultūros²⁰. Vis dėlto akivaizdu, kad išskirti norintiems žydams lietuviška kultūra buvo ne itin patraukli bent jau tol, kol ji dar turėjo išsireikalausiti sau vietos tarp senų, didžių, gerai žinomų ir autoritetingų rusiškos, vokiškos ir lenkiškos kultūrų.

Lietuvos nepriklausomybės atėjimą gana logiškai lydėjo visiškas sociolingvistinės situacijos pasikeitimas visų pirma dėl to, kad pakito įvairių kalbų statusas.

¹⁸ Apie sionizmo raidą Lietuvoje žr.: *Bendikaitė E.* Sionistinis sąjūdis Lietuvoje. Vilnius, 2006.

¹⁹ Deja, nors pats faktas yra gerai žinomas, mano žiniomis, nėra literatūros apie jidiš kaip antrąją lietuvių kalbą.

²⁰ Galbūt galima teigti, jog tai, ką senos tautos pasiekė per kelis amžius, šalys, kuriose modernizacija vėlavo, pasiekė per ne visą šimtmetį. Nors yra skirtumų tarp modernios tautos formavimosi Estijoje ir Lietuvoje, šis apibendrinimas tinka visoms trimis Baltijos valstybėms.

Lietuvių kalba tapo valstybine ne tik *de jure*, bet ir *de facto*, o tai turėjo reikšmės kalbos statuso projektavimui, jos mokymo planavimui ir kodifikacijai²¹. Be kitų dalykų, tai reiškė, jog mokėti bendrinę lietuvių kalbą tapo būtinybe. Žydai sudarė didžiausią etnokonfesinę ir kalbinę mažumą Lietuvoje (net po 1920-ųjų buvusiomis sienomis, be tankiai žydų apgyvendintų Vilniaus ir Vilniaus krašto). Kaip nurodyta 1923 metų surašyme, jų buvo 7,26 proc., arba 157 527 žmonių²². Taigi, lietuvių kalbos mokymas mažumų mokyklose sukėlė naujų problemų, kurias reikėjo daugiau ar mažiau skubiai spręsti²³. Kiek žinoma, šių problemų sprendimai nebuvo sistemiški, o kiekvienu atveju jie kilo iš lietuvių kalbos mokytojų entuziastų.

Per palyginti trumpą laiką žydai išmoko lietuvių kalbos. Žinoma, įgūdžiai skyrėsi pagal asmeninius poreikius, socialinius ryšius, norą dalyvauti dominuojančios kultūros įvykiuose ir pan. Tuo pat metu vyko telkiamasis apie hebrajų ar jidiš kalbas – modernios žydų tautos simbolius. Neabejotinai žydų „normalizavimo“, t. y. modernios tautos ir vienos vienintelės kalbos – jos simbolio, idėja siekia daug ankstesnį laikotarpį – XIX amžiaus antrąją pusę; nepaisant to, Lietuvos nepriklausomybė ir mažumų politika, sudariusi sąlygas valstybės finansuojamoms mokykloms mažumų dėstomąja kalba, tapo katalizatoriumi stiprinant įvairius žydų politikos niuansus.

„Kalbų ginčas“, t. y. hebrajistų ir jidišistų kontroversija, Lietuvoje buvo tokia pat reikšminga kaip ir kitur Rytų Europoje. Vidinis konfliktas ir skilimas žydų bendruomenės viduje trukdė atsirasti vienintelei žydų mokyklų sistemai. Priešingai, kaip jau buvo minėta, jų buvo trys: jidišistų, sekuliari sionistinė hebrajiška vidurinė (*Tarbut*) ir tradicinė hebrajiška vidurinė (*Yavne*) mokyklos²⁴. Nors sionistinės ideologijos ir *Tarbut* mokyklos buvo populiarios tarp Lietuvos žydų, tai nepakeitė

²¹ Kalbos planavimo teorijoje kalbos planavimas yra susikirstytas į tris sritis. Padėties planavimas reiškia statuso priskyrimą kalboms (-ai) ir kalbos vartojimo sferų reguliavimą. Gramatikos sudarymas nukreiptas į sąmoningą sprendimų priėmimą kalbos sistemos atžvilgiu (naujų leksikos elementų standartų kūrimą ir kt.). Kalbos pažinimo planavimas apima kalbos mokymą per edukacinę sistemą: kas ir kokių kalbų yra mokomas, kaip mažumų / daugumos / užsienio kalbų mokymas yra reglamentuojamas ir kt.

²² *Mendelsohn E.* The Jews of East Central Europe, p. 225. Šiek tiek kitokius skaičius pateikia Gediminas Vaskela (Žr.: *Vaskela G.* Lietuvių ir žydų santykiai visuomenės modernėjimo ir socialinės sferos politinio reguliavimo aspektais (XX a. pirmoji pusė) // *Žydai Lietuvos ekonominėje-socialinėje stuktūroje: tarp tarpininko ir konkurento* / Sud. V. Sirutavičius, D. Staliūnas. Vilnius, 2006, p. 241) (7,58 proc. visų gyventojų, arba 153 743).

²³ *Verschik A.* The first textbook of Lithuanian for Yiddish-speakers // *Archivum Lithuanicum*. Vilnius, 2005, nr. 7, p. 139–154.

²⁴ Apie hebrajų vidurines mokyklas žr.: *Lipets D.* Hebreishe shul-vezn un kultur-bavegung in Lite (1919–1939) // *Lite* / Ed. H. Laykovitsh. Tel Aviv, 1965, vol. 2, p. 293–323; apie jidiš vidurines mokyklas žr.: *Shulman E.* Di yidish-veltleke shuln in Lite // *Lite* / Ed. H. Laykovitsh. Tel Aviv, 1965, vol. 2, p. 323–350.

fakto, jog iš tikrųjų daugelis žydų mokėsi jidiš kaip pirmosios kalbos ir niekas nekalbėjo hebrajų kalba kaip vienintele, palikdami nuošaly pirmąją.

Literatūroje, aptariančioje Lietuvos žydų vartotas kalbas ir kalbinį elgesį, egzistuoja iš dalies prieštarinių tvirtinimų. Kai kurie nurodo klestėjus jidiš kultūrą, kiti pabrėžia sionizmo sėkmę, o dar kiti pažymi, jog žydai pamažu ėjo prie lietuviškumo. Jidišistų požiūriu, jidiš buvo gimtoji kalba tuo požiūriu, jog tai buvo „pirmoji išsiugdyta (įgyta) kalba“ ir „dažniausiai vartojama kalba“. Ji yra gyva žydų kalba ir tai buvo svarbu jidišistams. Net sionistinei propagandai teko tai pripažinti²⁵. Daugelyje jidiš mokyklų Tora buvo dėstoma kaip dalykas, o *Tarbut* mokyklose nebuvo mokoma nė žodžio jidiš kalba. Tai suteikė jidišistams puikią progą tvirtinti, jog, palyginti su hebrajiškomis vidurinėmis, jidiš mokyklos buvo neprivilegiuotos²⁶. Vadinamosiose kompromisinėse mokyklose (jidiš kalboje žinomos kaip *pšore-šuln*) buvo mokoma abiem kalbomis²⁷. Vis dėlto tuo metu jos nebuvo populiarios tarp daugumos žydų (mažai stebėtina formulės „viena tauta = viena kalba“ epokoje); šiandien tai būtų vertinama kaip puikiai pagrįstas dvikalbio mokymo modelis. Hebrajistų požiūriu, sionistinė ideologija Lietuvoje buvo labai sėkminga ir dominavo *Tarbut* mokyklose. Vis dėlto sionizmo šalininkai dažniausiai ignoravo faktą, jog hebrajų kalba niekam nebuvo gimtoji. Istorikai dažniausiai pabrėžia, kad žydai vis geriau pažino lietuvių kalbą ir kultūrą²⁸. Galima klausti, kuri iš trijų pozicijų (t. y. susitelkimas apie hebrajų, jidiš ar persiorientavimas į lietuvių) pataikė, kaip sakoma, kaip pirštu į akį. Atsakymas būtų toks: visi išvardyti teiginiai tam tikra prasme yra teisingi; jie visi gali būti taikomi, bet tik skirtingoms žmonių grupėms.

(Socio)lingvistas norėtų iš arčiau pažvelgti į faktą, kad vis daugiau žydų mokėsi lietuvių kalbos. Tai galėjo reikšti skirtingus dalykus: mokymąsi dėl praktinių paskatų (tarnybinis reikalavimas, geresnio darbo perspektyvos, kasdienio gyvenimo būtinybė) ir mokymąsi kartu su kultūros elementų įgijimu. Pastaruoju atveju kalbos mokymasis nėra nulemtas vien išorinių priežasčių; aptariamoji

²⁵ Lietuvoje sionistų laikraštis *Di Jidiše štime* buvo leidžiamas jidiš kalba.

²⁶ Pavyzdžiui, žr.: *Shulman E. Di yidish-veltkehe*, p. 329. Jis pabrėžia, kad nieko negali būti labiau normalu kaip mokykla, kurioje visko mokoma gimtąja, t. y. jidiš, kalba, bet „kas normalu visur kitur, yra kitaip pas mus“.

²⁷ *Shulman E. Di yidish-veltkehe*, p. 337–338. Šios mokyklos nepriklausė nė vienai iš trijų žydų mokyklų sistemų. Matyt, jos palaikė menkus ryšius tarpusavyje. Kaip teigia E. Šulmanas, šios kompromisinės mokyklos buvo gana izoliuotos ir „mokytojai jose dažnai buvo bejėgiai“.

²⁸ *Sužiedėlis S. The historical sources for antisemitism in Lithuania and Jewish–Lithuanian relations during the 1930s // The vanished world of Lithuanian Jews / Eds.: A. Nikžentaitis, S. Schreiner, D. Staliūnas. Amsterdam, 2004, p. 226; Liekis Š. A state within a state? Jewish autonomy in Lithuania 1918–1925. Vilnius, 2005, p. 213.*

kalba tampa viena iš mikrobendruomenės ar asmens vartojamų kalbų. Tai taip pat reiškia dalyvavimą daugumos kultūroje ar savosios kultūros ir tapatybės perkūrimą. Taip pat įmanomas ir dominuojančios kalbos etninio varianto (etnolekto) atsiradimas. Taigi, E. Mendelsono tvirtinimas, kad, priešingai nei Lenkijoje, Lietuvoje žydai neturėjo reikšmingo vaidmens Lietuvos kultūroje, turėtų būti vertinamas kritiškai²⁹.

Nors populiarioji muzika nebūtinai yra susijusi su kalba (išskyrus kūrinio tekstą), tai svarbi kultūros dalis, kurią būtina aptarti. Danieliaus Dolskio (1891–1931), kuris gimė Lenkijoje, o jo gimtoji kalba buvo jidiš, indėlis į XX amžiaus trečiojo dešimtmečio Lietuvos muzikos istoriją negali būti tinkamai neįvertintas. D. Dolskis gerai išmoko lietuviškai ir ne tik dainavo, bet ir vaidino humoristiniuose etiuduose šia kalba³⁰.

Yra ženklų, liudijančių, kad žydai palaipsniui pradėjo dalyvauti daug labiau nuo kalbos priklausomose kultūros srityse nei populiarioji muzika. Kai kuriems lietuvių lingvistika tapo profesija; tai daug daugiau nei kalbos mokėjimas, nors ir labai aukšto lygio. Pavyzdžiui, Chackelis Lemchenas (1904–2001), pagarsėjęs lingvisto ir lietuvių kalbos projektuotojo Jono Jablonskio (1860–1930) mokinys, studijavo lietuvių kalbos lingvistiką Kaune, Vytauto Didžiojo universitete ir dirbo antrosios – lietuvių – kalbos mokytoju jidiš vidurinėse mokyklose. Tuo metu jis buvo lietuvių kaip antrosios kalbos mokymo metodų pradininkas³¹. Panašiai ir Benjaminas Sereiskis (1895–1972), sudaręs išsamų rusų–lietuvių kalbų žodyną rusakalbiams, kurie norėjo išmokti lietuviškai. Žodyne taip pat buvo išsamus lietuvių kalbos gramatikos aprašymas³². Saulius Sužiedėlis mini ne vieną žydų kilmės „iškilių žurnalistų ir akademikų“, dalyvavusių kultūriniame Lietuvos gyvenime³³. Genrikas Zimanas (1910–1985) dirbo lietuvių kalbos mokytoju Kauno Šalom Aleichemo jidiš gimnazijoje. Jis įsitraukė į lietuvių kalbos planavimą, rašė straipsnius moksliniam žurnalui *Gimtoji kalba*³⁴.

²⁹ Mendelsohn E. The Jews of East central Europe, p. 226.

³⁰ Apie Danielių Dolskį žr.: Vainauskienė T. Danielius Dolskis // Visuotinė lietuvių enciklopedija. Vilnius, 2004, t. 5 (Dis–Fatva), p. 61.

³¹ Lemchenas Ch. Lietuvių kalbos vadovėlio reikalu // Mūsų garsas, 1924, kovo 24, p. 3–4; Lemchenas Ch. Kuo skiriasi lietuvių kalbos mokymas nelietuvių mokykloje nuo tuo paties dalyko mokymo lietuvių mokykloje // Švietimo darbas, 1928 (9), p. 1210–1227.

³² Sereiskis B. Lietuviškai-rusiškas žodynas. Kaunas, 1933.

³³ Sužiedėlis S. The historical sources for antisemitism in Lithuania, p. 145; Ivinskis Z. Lietuviai ir žydai istorijos šviesoje // Aidai, 1972, nr. 1, p. 24–27.

³⁴ Zimanas G. Dėl veikėjo ir veikiamajo dalyko kilminiko vietos sakinyje // Gimtoji kalba, 1933 (2), p. 24–26; Zimanas G. Keletas pasiūlimų teisininkams jų terminologijos reikalu // Gimtoji kalba, 1933 (3), p. 35–38.

Tuomet buvo išleisti pirmieji jaunosios žydų kartos lietuviškai parašyti poezijos ir grožinės literatūros kūriniai.³⁵ Tai buvo neįmanoma XX amžiaus trečiajame dešimtmetyje ne tik dėl daugumos žydų menko lietuvių kalbos mokėjimo, bet ir dėl to, kad visa lietuvių kultūra jiems atrodė absoliučiai svetima. Minėtų literatūros darbų pobūdį dar reikia tyrinėti: ar šie darbai gali būti apibūdinami kaip Lietuvos žydų literatūra (kaip, pavyzdžiui, Rusijos, Amerikos ir kt. žydų literatūra), ar tai tiesiog žydų sukurta lietuvių literatūra?

Nors dauguma žydų vaikų mokėsi žydų (jidiš arba hebrajų vidurinėse) mokyklose, 1935–1936 metais apie 20 proc. jų lankė lietuviškas vidurinės mokyklas. Palyginus šį skaičių su tuo, kuris buvo žydų mokyklų kūrimosi nepriklausomoje Lietuvoje pradžioje, tai reiškė reikšmingą mokinių sumažėjimą žydų mokyklose. Iškalbingas pavyzdys – lietuviškos žydų vidurinės mokyklos įkūrimas Kaune 1933 metais³⁶. Aptarsime šį reiškinį iš lyginamosios Baltijos šalių perspektyvos.

Šiame kontekste lietuvių kalba leidžiamas žydų laikraštis neatrodo netikėtas. Nors bandymų leisti tokį laikraštį buvo ir anksčiau (XX amžiaus trečiojo dešimtmečio pradžioje pasirodė *Mūsų garsas*), ši spauda gyvavo labai trumpai. 1935 metais Lietuvos žydų karių sąjunga pradėjo leisti savaitinį laikraštį *Apžvalga*, kuris reguliariai ėjo iki Sovietų Sąjungos įvykdytos okupacijos 1940 metais.

APŽVALGA: TIKSLAS IR UŽDAVINIAI

XX amžiaus trečiajame dešimtmetyje vėl nepriklausoma tapusi valstybė turėjo išspręsti dvejopą – socialinės ir kultūrinės mažumų integracijos į Lietuvos visuomenę bei menko lietuvių susipažinimo su mažumų kultūromis – problemą. Pirmoji problemos dalis atrodė gana aiški, o antroji buvo numanoma tik iš dalies. Vis dėlto idėja skleisti žydų kultūrą tarp lietuvių siekia laikotarpį dar iki Lietuvos nepriklausomybės (pavyzdžiui, Urijos Kacenelenbogeno veikla)³⁷. Nors būtų perdėta teigti, kad vidutinis lietuvis gerai išmanė modernią žydų kultūrą, ilgalaikėje perspektyvoje šios pastangos, įdėtos ne vien žydų, nenuėjo veltui. Nuoširdų susidomėjimą išreiškė lietuvių intelektualai ir literatai Mykolas Biržiška (1882–1962), Liudas Gira (1884–1946), Vincas Krėvė (1882–1954) ir kai kurie kiti. Vis dėlto tai nebuvo vien lietuvių informavimas ir žydų kultūros mokymas. Kartais, diskutuojant su lietuviška spauda, jai atsakant, aiškinant ir pagrindžiant teiginius, lietuvių kalba atliko lemiamą vaidmenį – ar tai būtų kova su įsitikinimu, jog žydai užima pernelyg tvir-

³⁵ *Atamukas S.* Lietuvos žydų kelias, p. 161.

³⁶ Ten pat, p. 149.

³⁷ *Kvietkauskas M.* Vilniaus literatūros kontrapunktai. Ankstyvasis modernizmas, 1904–1915. Vilnius, 2007.

tas pozicijas prekyboje ir ekonomikoje, ar mito apie žydus rusakalbius dekonstruavimas³⁸. Kitaip tariant, žydų bendruomenei irgi reikėjo lietuviško balso, kad galėtų apginti savo interesus.

Net iškilus poreikiui atstovauti žydų interesams lietuvių visuomenėje, didžioji dalis žydų išliko šiek tiek skeptiška naujo savaitraščio atžvilgiu. Buvo bijoma „asimiliacijos“ ir pasirodė nuomonių, kad žydų laikraštis lietuvių kalba žydams bus netgi žalingas³⁹. Kaip jau minėta, supratimas apie asimiliaciją yra netikslus ir vien tik kitos kalbos vartojimas nereiškia visiško susilieimo su dominuojančia visuomene. Vis dėlto po trejų *Apžvalgos* leidybos metų pagrindinės žydų spaudos atstovai pripažino šio periodinio leidinio laimėjimus ir širdingai pasveikino trečiosios sukakties progą⁴⁰.

Tačiau būtų pernelyg paprasta manyti, kad žydų savigny ir į aplinką nukreipta veikla buvo vienintelis šio laikraščio tikslas. Ketvirtajame dešimtmetyje lietuvių kalba, bent kai kuriems žydams, tapo tarpusavio bendravimo kalba; jie buvo viena iš laikraščio *Apžvalga* tikslinių grupių ir taip pat sudarė galimų bendradarbių grupę. Įrodymas, jog šis laikraštis buvo skirtas ne tik lietuvių, bet ir (lietuviškai kalbančių) žydų auditorijai, yra interviu su valdžios atstovais, jų pasakytų kalbų bei vietos naujienų skelbimas laikraštyje⁴¹. Lietuvos gyventojai nežydai galėjo rasti šios informacijos kituose lietuvių kalba leistuose leidiniuose. Ko gero, *Apžvalga* tapo dalies žydų autorių poezijos ir kitų kūrinių spausdinimo vieta. Pavyzdžiui, S. Matisas⁴² jame nuolat publikuodavo savo poemas⁴³; akivaizdu, kad jis buvo jaunas, aktyvus, daug žadantis žydų poetas, kuriantis lietuvių kalba. Tik keletas jo eilėraščių nagrinėjo žydiškas temas; kalbant apie jo poetiką ir estetiką, nustatyti, ar jų šaltiniai kyla iš jidiš/hebrajų ir lietuvių, ar tik iš lietuvių tradicijų, reikėtų platesnės analizės. Nereikia nė sakyti, kad Žydų karių, dalyvavusių Lietuvos Nepriklausomybės atvadavime, sąjunga, įkurta žydų kareivių, kovojusių už Lietuvos nepriklausomybę bei jiems skirta, buvo ne tik lojali Lietuvos valstybei, bet ir labai patriotiška. Tokia buvo ir sąjungos įkurta *Apžvalga*. Rodomas patriotizmas nesumenko iki paprasčiausių ištikimybės šaliai deklaracijų skelbimo. Pavyzdžiui,

³⁸ Straipsnyje detalai aptarti šį klausimą yra neįmanoma. Reakcijos į populiarią mitą pavyzdys žr.: L. M. Mes kalbami rusiškai? // *Apžvalga*, 1936, sausio 10, nr. 2 (28), p. 5; Dėl rusų kalbos vartojimo žydų tarpe // *Apžvalga*, 1936, spalio 25, nr. 38 (63), p. 5.

³⁹ *Apžvalga*. Kaunas, 1938, liepos 1, nr. 25 (144), p. 9.

⁴⁰ Ten pat. Visas numeris skirtas trečiosioms laikraščio metinėms.

⁴¹ Pvz.: *Apžvalga*, 1939, sausio 15, p. 6, ilgas pasakojimas pavadinimu „Lietuvoje“; viceministro kalba, žr.: *Apžvalga*, 1937, sausio 10, nr. 1 (73), p. 1, 2.

⁴² Vardai yra minimi ten, kur jie žinomi. Kartais *Apžvalga* spausdindavo rašiusiųjų vardus, ne tik pavardes.

⁴³ Pvz.: Matisas S. Lietuva // *Apžvalga*, 1939, kovo 5, nr. 10 (174), p. 5; Matisas S. Pavasaris, Rytai prarado // *Apžvalga*, 1940, birželio 25, nr. 15 (223), p. 8.

laikraštis primygtinai siūlė Klaipėdos žydams atiduoti savo balsus už lietuvių kandidatų⁴⁴. Beveik nuolat buvo kalbama apie žydų padėtį Lenkijoje (ypač apie situaciją Vilniuje) lyginant ją su Lietuvos politika žydų ir apskritai mažumų klausimu; žinoma, lyginimas nebuvo palankus Lenkijai. Keletą kartų *Apžvalgoje* buvo publikuojamos diskusijos su Lietuvos lenkų spauda (pavyzdžiui, *Dzień Polski*), atvirai užimant prolietuvišką poziciją⁴⁵.

Laikraštyje dažnai buvo imamasi įvairių su kalba susijusių problemų – pasirinkimo, mokėjimo ir vartojimo tarp žydų – aptarimo. Periodiškai spreštas rusų – „žydų kalbos“ – klausimas. Rusų kalbos populiarumas nedidelėje, bet matomoje miesto žydų terpėje lėmė, kad susidarė neigiamas stereotipas apie žydus – savanoriškus rusifikuotojus. Tokia žydų „veikla“ buvo suvokiama kaip problema ir plačiai aptariama to meto lietuvių spaudoje. Nors apskritai sekuliarūs ir siekiantys iškilkti žydai daugiatautėse imperijose turėjo polinkį pereiti prie imperijos kalbos, Lietuvoje dauguma žydų kasdienėje kalboje vartojo jidiš⁴⁶. Lietuvių (ir apskritai mažų pavergtų tautų, kovojusių prieš imperinės kalbos politiką) požiūriu, mažumų tautinės kalbos vartojimas buvo normalus ir numatomas reiškiny, o į teikiančiuosius pirmenybę imperinei kalbai buvo žiūrima pikta⁴⁷. Kad ir kokia buvo tikroji kalbinė žydų situacija, *Apžvalgos* redaktoriai jautė būtinybę atsieti žydus nuo rusų kalbos ir pabrėžti lietuvių kalbos svarbą.

Laikraštis pasiekė kur kas daugiau nei vien lietuvių kalbos propagavimas; jis pabrėžė kalbos elementų įgijimo reikšmę žydams bei lietuvių kalbos tapsmo mažumų *lingua franca* svarbą. Naujos kartos žydai ne tik išmoko lietuviškai – tarp jų atsirado dalis tokių, kurie tarpusavyje aktyviai bendravo lietuviškai. Vis dėlto susidomėjimas lietuvių literatūra nebuvo labai didelis ir *Apžvalga* skatino žydų skaitytojus žengti kitą žingsnį – nuo sklandžios lietuvių kalbos prie lietuvių kultūros: „Ir tikrai būtų pats laikas kad žydų visuomenė Lietuvoje suartėtų su lietuviška literatūra, pasidarytų jos nuolatine skaitytoja.“⁴⁸

⁴⁴ Žr.: Klaipėda: 100 % žydų balsavo už lietuvius // *Apžvalga*, 1938, gruodžio 25, nr. 34 (153), p. 7.

⁴⁵ 1940 m. *Apžvalga* paskelbė, kad Vilniaus krašto lituanizacija yra prioritetas: „Dienos šūkis turi būti: atlietuvinti Vilniaus kraštą“. Žr.: *Rubinsšteinas R.* Kalba ir tempas // *Apžvalga*, 1940, sausio 1, 1940, nr. 1 (209), p. 3.

⁴⁶ Pavydžiui, Vakarų Galicijos žydų kalbos pasirinkimo atvejo analizę žr.: *Hońdo L.* Das Verhältnis der Juden in Westgalizien zur polnischen und deutschen Kultur and der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert // *Symbiose und Traditionsbruch* / Hg. H. Hecker, W. Engel. Essen, 2004, S. 81–93.

⁴⁷ Šią problemą pripažino S. Dubnovas ir V. Žabotinskis. Abu jie perspėjo žydus apie galimas neigiamas reakcijas.

⁴⁸ Žmoniškumo sargyboje // *Apžvalga*, 1939, sausio 8, nr. 2 (167), p. 1.

Šiame straipsnyje buvo aptariama kalbų padėtis Lietuvoje, todėl gali kilti klausimas, kokią poziciją užėmė žydų kalbos, kokia ji buvo hebrajistų ir jidišistų debatuose. Tai labai jautri tema Rytų Europos žydams. *Apžvalgos* požiūris į šiuos debatus skyrėsi nuo žydų kalbomis leidžiamų laikraščių pozicijos: *Apžvalga* išliko neutrali, kartkartėmis pripažindama abi „tautines“ kalbas ir skirdama vietos jidišistų ir hebrajistų renginiams (mokytojų konferencijoms, literatūros darbų vertimams ir kt.) aptarti. *Apžvalgoje* nerasime jokių detalių jidiš ir hebrajų kalbų kontroversijos vertinimų; tai galėjo būti sąmoningas leidėjų pasirinkimas. Galbūt laikraštis vengė atstovauti kuriai nors iš žydų tapatybių, ar ji būtų reiškusi jidiš, hebrajų, ar bet kurią kitą kalbą, siekdamas sušvelninti vidinio bendruomenės konflikto padarinius. Taigi, *Apžvalga* niekada nedalyvavo diskusijoje ir nepalaikė nė vienos pusės.

Žinoma, *Apžvalgoje* buvo skiriama dėmesio tarptautinėms naujienoms ir užsienio politikai. Žinant leidinio pobūdį ir tikslą, tikėtina, jog pirmenybė buvo teikiama žydiškoms temoms, Izraelio žemei, įvykiams Vokietijoje ir Austrijoje. Šalia buvo pristatomos ir Baltijos regiono problemos. Pabaltijo solidarumo (ar jo stokos) klausimas žiniasklaidoje ir mokslinėse diskusijose iškyla ir dabar, iškilo ir tuomet⁴⁹; jo žlugimo tarpukariu priežastys vilioja istorikus. Tam tikra prasme *Apžvalga* stengėsi paskatinti tai, ką galima pavadinti Pabaltijo tarpusavio ryšiais. Žinoma, buvo keičiamasi informacija apie žydus Latvijoje ir Estijoje, bet šiek tiek dėmesio sulaukė ir nežydiškos naujienos iš Pabaltijo šalių: pavyzdžiui, ilgas straipsnis buvo skirtas Estijos nepriklausomybės dienai⁵⁰. Tas pats straipsnis pabrėžia Pabaltijo solidarumo idėją („Pabaltijos antantė“) ir jos reikšmę taikai ir saugumui Europoje. Buvo pabrėžiama ypatinga Estijos geografinės padėties reikšmė telkiant pajėgas regiono taikai.

Nors *Apžvalgos* ir jidišistinių laikraščių auditorija skyrėsi (galbūt iš dalies ir sutapo), skirtingos buvo ir jų programos žydų kalbų atžvilgiu, tačiau vienaip ar kitaip sugretinti vis dėlto galima. Tam tikra prasme jidišistų *doikait* konceptas (iš jidiš kalbos žodžio *do*, reiškiančio vietinį, gimusį toje vietoje, priklausančią konkrečiai vietai), kuriam prieštarauja sionistų kova už istorinę tėvynę, pateko į *Apžvalgos* puslapius, kur buvo išreikštas lietuviškai ir įgavo naują pobūdį. L. Kopelovičius pabrėžė laikraščio privalumus straipsnyje „*Apžvalga* – čionykštiškumo laikraštis“⁵¹. Nors pats žodis *čionykštiškumas* lietuvių kalboje nėra įprastas, jo daryba atitinka abstraktaus daiktavardžio sudarymo taisyklės lietuvių gramatikoje

⁴⁹ VIII Baltijos studijų Europoje konferencijos (birželio 12–14 d., 2009) sesija, skirta Pabaltijo (ne)vieningumui. Šis klausimas aprašytas dabarties ir istorinėje perspektyvoje.

⁵⁰ Estijos nepriklausomybės šventė // *Apžvalga*, 1937, sausio 28, nr. 8 (80), p. 2.

⁵¹ *Kopelovičius L.* „*Apžvalga*“ – čionykštiškumo laikraštis // *Apžvalga*, 1938, liepos 1, nr. 25 (144), p. 2.

(*čionykštis* > *čionykštiškumas*), o jo reikšmė yra gana aiški. *Čionykštiškumo* analogija su jidiš kalbos žodžiu *doikayt* yra aiški mokantiems jidiš kalbą ir susipažinusiems su šiuo konceptu. Akivaizdu, kad lietuviškas terminas ne vien apibūdina vietos žydų paveldą, t. y. didingą litvakų tradiciją, bet ir apima ilgus amžius trukusio žydų buvimo Lietuvoje ir jų išsisknijimo Lietuvos valstybėje, kalboje ir kultūroje reikšmes.

Šiame tyrimų etape sudėtinga galutinai įvertinti *Apžvalgos* poveikį. Šiaip ar taip, akivaizdu, kad leidinio auditorija neapsiribojo lietuviškai kalbančiais žydais; laikraštis nuolat diskutavo su pagrindine lietuviška spauda, tad negalima ignoruoti ar atmesti jo reikšmės, kas galbūt būtų įmanoma kalbant apie spaudą mažumų kalbomis. Taigi, iš viso buvo išleista 223 *Apžvalgos* numeriai; 1940 metais laikraštis pradėjo eiti nereguliariai, o 1940 metų gegužės 25 dieną pasirodė paskutinis jo numeris.

BALTIJOS ŠALIŲ PERSPEKTYVA

Žydų periodinio leidinio publikavimą lietuvių kalba reikėtų įvertinti platesniame sociolingvistiniame Baltijos šalių žydų kontekste. Tai ne vien *Apžvalgą* liečiantis, bet daug bendresnis klausimas: kokius sociolingvistinius procesus rodo tokio laikraščio atsiradimas? Ar buvo paralelių tarp *Apžvalgos* pasirodymo Lietuvoje ir spaudos kitose Baltijos valstybėse? Ar tokio laikraščio buvimas rodo prasidėjusį žydų perėjimą prie kitos kalbos? Galima ginčytis, kiek šios trys Baltijos valstybės (Lietuva, Latvija ir Estija) gali būti laikomos geopolitiniu ir kultūriniu regionu, tačiau aišku, jog nepaisant daugelio skirtumų, pirmųjų Baltijos šalių nepriklausomybių laikotarpiu jų politinėje ir socialinėje istorijoje būta svarbių paralelių. Istorinės sociolingvistikos požiūriu prasminga palyginti žydų kultūros ir sociolingvistikos istorijos raidą šiose šalyse.

Vaizdžiai kalbant, nepriklausomybės laikotarpio pradžioje žydai labai menkai mokėjo bendrinę lietuvių kalbą. Lietuvių kalbai tapus valstybine, dėstomąja universitetų, oficialia valstybinių institucijų, kariuomenės ir kt. kalba, Lietuvoje gyvenusios mažumos susidūrė su naujais mokymosi iššūkiais. Geras lietuvių kalbos mokėjimas tapo būtina socialinio mobilumo sąlyga, pavyzdžiui, baigusieji vidurinę mokyklą ne lietuvių dėstomąja kalba, stodami į universitetą privalėjo išlaikyti lietuvių kalbos egzaminą. Kai kurie žydų bendruomenės aktyvistai, atsakydami į šį iššūkį, rengė lietuvių kalbos vadovėlius, diskutavo apie mokymo metodus, sudarė sąlygas megztis kultūriniais žydų ir lietuvių ryšiams.

Latvijos žydų latvių kalbos mokėjimo lygis skyrėsi pagal regioną (prisiminkime, kad Latvijoje egzistavo kelių tipų žydų bendruomenės). Estijoje jidiš vienkališkumas buvo neįmanomas ir ten žydai buvo mažiausiai dvikalbiai. Mažumų padėtį reglamentuojantys įstatymai ir kalbos politika Baltijos šalyse tam tikru mastu skyrėsi; tačiau visos trys šalys sudarė sąlygas pradiniam ir viduriniam mokymui mažumų kalbomis. Vis dėlto, kaip jau buvo minėta, XX amžiaus ketvirtąjį dešimtmetį mokinių skaičius Lietuvos žydų mokyklose mažėjo.

Šiuo atžvilgiu įvykiai Latvijoje ir Estijoje klostėsi kita linkme. Iki paskelbiant nepriklausomybę žydai tėvai savo vaikams rinkosi vokiškas ir rusiškas vidurines mokyklas. Nors kurį laiką buvusio galingųjų elito kalbos dar buvo patrauklios, XX amžiaus ketvirtąjį dešimtmetį tiek Latvijoje, tiek Estijoje žydų mokinių skaičius latviškose ar estiškose ir žydų mokyklose išaugo rusiškų ir vokiškų mokyklų sąskaita. Kalbinės politikos tikslas – apsaugoti mažumas, kad nepereitų prie imperinių kalbų, buvo pasiektas.

Estijoje dėl nedidelio žydų skaičiaus (1935 m. – 4300)⁵² žydų mokyklose buvo mokoma nežydų dėstomosiomis kalbomis. Žydų spaudos pozicijos buvo menkos, o bandymai leisti laikraštį jidiš kalba žlugo. Latvijoje padėtis buvo kitokia dėl daugelio priežasčių, viena jų – didelis žydų skaičius – kaip nurodo 1935 metų surašymas⁵³, jų buvo 93 476, arba beveik 5 proc. visų gyventojų (beje, vokiečių Latvijoje buvo beveik tiek pat). Nors žydai lankė nežydiškas mokyklas, žydų mokymo įstaigos nežydų dėstomosiomis kalbomis, t. y. vidurinės žydų mokyklos rusų ir vokiečių dėstomosiomis kalbomis, vis dar išliko svarbios. Kaip įprasta, pasikeitus sociolingvistinei situacijai, kalbinis elgesys tampa inertiškas ir įtakingomis buvusios kalbos kurį laiką išlieka patrauklios. Vis dėlto žydų mokyklų dėstomąją latvių kalbą nebuvo steigama. Latvijoje pasirodė ir keletas jidiš kalba leidžiamų periodinių leidinių bei gerai žinomas rusiškas *Сегодня* (*Šiandien*, 1919–1940), itin populiarus tarp rusakalbių žydų. Bet nebuvo nė vieno žydų laikraščio latvių kalba.

Šiame kontekste Lietuvos situacija atrodo labai išskirtinė. Iš visų Baltijos šalių žydų gyvenantieji Lietuvoje turbūt mažiausiai buvo susipažinę su šios teritorijos kultūra ir kalba. Situacija pasikeitė per labai trumpą laiką. Tiems, kurie vietoj tautinio vienijimosi su hebrajistų ar jidišistų vėliava pasirinko lietuvišką orientaciją, tiek lietuviška spauda, tiek mokymosi įstaigos buvo lengvai prieinamos. Buvo pradėtas leisti žydų laikraštis lietuviškai *Apžvalga*, įkurta žydų vidurinė mokykla lietuvių dėstomąja kalba, beje, panašiu metu – laikraštis 1935 m., mokykla 1933 m. Kaip būtų galima tai paaiškinti?

⁵² *Parning T.* The Jewish Community and Inter-Ethnic Relations in Estonia, 1918–1940 // *Journal of Baltic Studies*, 1979, 1 (3), p. 241–262.

⁵³ *Mendelsohn E.* The Jews of East Central Europe, p. 244.

Pirmasis į galvą atėjęs paaiškinimas – „asimiliacija“ arba atsakas į antisemitines ir antižydiškas nuotaikas⁵⁴. Tačiau nė vienas šių paaiškinimų nėra pakankamas. Manoma, kad tie, kurie norėjo įsilieti į dominuojančią kultūrą, siekė per lietuvių kalbą sukurti simbolinę žydišką erdvę. Kaip jau buvo minėta, sąvoka „asimiliacija“ yra pernelyg plati ir neapibrėžta. Tačiau, šiaip ar taip, ji reiškia tapimą integralia, neatskirama daugumos dalimi. Žvelgiant iš tokios perspektyvos, žydų mokyklos ir periodinio leidinio šalies kalba buvimas reiškia tam tikrą atsiskyrimą, o ne aptartą susiliejamą. Kalbant apie antrąjį paaiškinimą, t. y. atsaką į antižydiškas nuotaikas, jis gali būti iš dalies tikėtinas. Vis dėlto tai reikštų pernelyg supaprastintą ir redukcionistinį požiūrį, jog antisemitizmas yra sekuliaraus žydų nacionalizmo ir bet kokios sekuliarios žydų tapatybės apraiškos varomoji jėga. Kraštutiniu atveju tai reikštų, jog be antisemitizmo žydų tautinis judėjimas nebūtų atsiradęs. Nors *Apžvalga* iš tiesų reagavo į pagiežingus ar tiesiog nemokšiškus lietuviškos spaudos straipsnius apie žydus, ji turėjo nagrinėti daug kitų svarbių temų. Jau aptarėme, kad *Apžvalga* tapo saviraiškos vieta tiems žydams, kurie norėjo save išreikšti lietuviškai (tikėtina, kaip viena iš kelių kalbų). Taigi, tai buvo neabejotino kultūrinio persiorientavimo apraiška ar, kitaip tariant, nauja žydų tapatybės, išreikštos per lietuvių kalbą, variacija.

Taigi, scenarijus Lietuvoje skyrėsi nuo kitų Baltijos valstybių. Tam tikrų paralelių galima įžvelgti su Lenkijos žydais. Kaip ir Lenkijoje, Lietuvoje žydai tapo mažiau vieningi. Ši galima analogija reikalauja platesnio tyrimo. Vis dėlto žydiška-lietuviška kultūra (priešingai nei žydiška-rusiška ar žydiška-lenkiška) neturėjo pakankamai laiko galutinai susiformuoti ir išsikristalizuoti. Kaip taikliai pasakė S. Sužiedėlis, „įsibėgėjęs žydų persiorientavimas į lietuvišką kultūrą po Antrojo pasaulinio karo neteko galimybės toliau vystytis šia kryptimi.“⁵⁵

⁵⁴ Vienas mano informantų, kurį apklausiau 2006 ir 2008 m. rinkdama medžiagą apie žydų lietuvių kalbos dialektus, buvo aktyvus šių idėjų šalininkas.

⁵⁵ *Sužiedėlis S.* The historical sources for antisemitism in Lithuania, p. 146.